

Гапни инсонга хос маънавий изланишлардан бошлайлик. Геологлар тоғу чўлларни кезиб кадри паст, арзимас нарсаларни эмас, кадри баланд, кимматбаҳо нарсаларни излашади. Шунга ўхшаб, инсондаги маънавий изланишлар ҳам унга азиз туюладиган, рухий эҳтиёжларини кондирадиган неъматларга каратилади.

Бутун табиат куёш нури билан тирик. Аммо инсон куёш нуридан бахраманд бўлиш билан чекланолмайди. Инсон рухи яхши одамларнинг сўзидан, сиймосидан, ижодидан тараладиган маънавий зиёга ҳам катта эҳтиёж сезади. Чунки ҳам табиий нур, ҳам маънавий зиё билан йўгрилган инсон ҳаётигина баркамол бўлади.

Маънавият — чексиз бир уммон. Шу уммоннинг бир катраси шахсан менга насиб қилган бўлиши мумкин. Катрада куёш қандай акс этганини мен ўз ҳаётий ва ижодий тажрибам мисолида қискача айтиб ўтмоқчиман.

Талабалик йилларимда мен учун энг азиз туюлган муддаолар — илму маърифатни эгаллаш, одамларга нафи тегадиган бир мутахассис бўлиб етишиш ва меҳру оқибатга асосланган оила қуриш эди. Шукурки, бу маънавий қадриятларга озми-кўпми эришиш ва шу ҳақда “Уч илдиз”ни ёзиш насиб этди.

Навбатдаги маънавий изланишлар Москвада аспирантурада ўқиган ва марказий ёзувчилар уюшмасида ўзбек адабиёти бўйича маслаҳатчи бўлиб ишлаган йилларимда бошқача шаклларда давом этди.

Мусофир бўлмагунча мусулмон бўлмайсан, деганлари рост экан. Ватандан йироқда уни соғиниб яшаганда бошқа жойда топилмайдиган юз хил неъматларимизнинг кадри ўтаркан. Москвада менга қуёшли кунлар, оппоқ ўрик гуллари, ширин миллий куйларимиз, она тилимизнинг гўзалликлари етишмас эди. Ўзга элларда ватанни соғиниб яшайдиган одамга барча элдошлар бир бутун миллат бўлиб кўринади. Ватанда юрганингизда “фарғоналиклар ундай, тошкентликлар бундай, хоразмликлар бошқача” деган гапларни эшитамиз. Аммо ватандан йироқда маҳаллий фарқларнинг аҳамияти қолмайди. Мен, масалан, Москвада дўппи қийган одамни кўрсам кўнглим ёришиб кетарди. Атлас қийган аёллар Москва кўчаларида қуёшдан тушган париларга ўхшаб кўринарди.

Мен билан ўн йил бир бинода меҳнат қилган рус, украин, грузин, армени, латиш, эстон, козок, тожик миллатига мансуб ҳамкасбларим ҳар бири ўз халқи ва адабиёти учун жон қуйдириб ишлар эди. Уларда миллий гуруҳ ва маданий савия баландлигини сезганим сари ўзим ҳам шулардан қилишмасликка интилардим.

Мана шу ҳис-туйғулар йиллар давомида ўсиб, қучайиб, одамнинг ватанпарварлик ва миллатпарварлик эътиқодини шакллантирар экан. Бу эътиқод инсон руҳини тор худбинлик қобидан эл-юрт қенгликларига олиб чиқади. Бу қенгликларга ўрганган одам руҳан фақат ўз уйида эмас, балки шу уй жойлашган катта ватанда яшаётганини юракдан ҳис қилади. Фақат ўз шахсий микёсида эмас, ватан, халқ микёсларида ҳам фикр юритишга одатланади, ана шу микёсларга мос келадиган катта мақсадларга

интилиб яшайди.

Улуг гайрат улуг максадлар йўлида тугилади, деганлари бежиз эмас. Абдулла Кодирий ва Абдулхамид Чўлпон ватан озодлиги ва мустакиллигини ўз олдларига улуг максад килиб кўйган эдилар. Ана шу максадга яраша улкан ижодий гайрат ва жасорат “Ўткан кунлар”, “Кеча ва кундуз” каби ўлмас асарларни юзага келтирди. Бу асарларда миллатимизнинг хаётига оид теран инсоний мазмун ва бадиий маънолар кашф этилди. Хақиқат ва озодлик каби олий максадларга йўналтирилган бу романлар олий маънавий кадриятларга айланди. Абдулла Кодирий бошлаб берган ўзбек миллий романчилик мактаби Ойбек, Одил Ёкубов, Ўткир Хошимов, Ўлмас Умарбеков, Тогай Мурод ва бошқа ёзувчиларимизнинг ижодларида давом этиб, янги бир тараккиёт босқичига кўтарилди. Чўлпон ижоди узок вақт таъкик остида қолган бўлса ҳам, унинг миллий дард ва ватан туйғуси билан сугорилган оловли шеърини адабиёт майдонида пайдо бўлган янги шеърини истеъдодларга ўз таъсирини ўтказмай қолмади. Ўзбек адабиёти мустабид тузумнинг таъкибу тазйикларига қарамай йигирманчи асрда А.Кодирий, А.Чўлпон, А.Фитратлардан бошланган ва Ойбек, Гафур Гулом, Абдулла Каххор, Зулфия, Саид Аҳмад, Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, Озод Шарафиддинов, Матёқуб Қўшжонов ва улардан кейинги авлодларгача давом этган улкан бир янгилиги ва юксалиш жараёнларини бошдан кечирди. Афсуски, бу жараёнлар хали адабиётшуносларимиз томонидан етарлича таҳлил ва талкин этилган эмас, муносиб баҳосини ҳам олгани йўқ. Қисман шунинг учундир, истиклолдан олдин яратилган асарларни “даври ўтган” деб ҳисоблайдиган, уларни нуқул “анъанавий” деган юзаки сўз билан баҳолайдиган, фақат модерн асарларни янгилик сифатида тан оладиган адабиётчилар пайдо бўлди.

Масалан, З.Пардаевнинг бултур “Ёшлик” журналида чоп этилган мақолада Ўткир Хошимов ва Тогай Муродларнинг истиклол даврида чоп этилган янги романларини ҳам “анъанавий” деган сўз билан баҳоланади. Айни вақтда “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасида таникли адабиётшунослар томонидан бир қатор жиддий камчиликлари кўрсатиб ўтилган “Қапалаклар ўйини” романи модерн услубда ёзилгани учун “Адабиётнинг янги романи” деб баҳоланади, ушбу баҳо хатто мақоланинг сарлавҳасига чиқарилади.

Тўғри, мақола журнал томонидан мунозара тарзида эълон қилинган. Шунинг ҳисобга олиб модернизм ҳақидаги баҳсларга тўхталиб ўтиш жоиз кўринади.

“Қапалаклар ўйини” ёш ёзувчи Тўхтамурод Рустамнинг биринчи йирик асари эканини ҳисобга олиб, профессор С.Содик уни суяб ва аяб таҳлил қилади. Романда хали онги шаклланмаган ёшларни йўлдан оздирадиган ва хаётдан бездирадиган иллатлар қош этилганини, муаллифнинг истеъдодида ҳажвий йўналиш қучли эканини домла тўғри кўрсатади. Бирок муаллиф гоҳ Жеймс Жойснинг онг оқимига, гоҳ М.Прустнинг экспрессив услубига амал қилади, аммо уларга ҳос юксак маҳоратни эгаллаш олмагани учун тақдирдан юқорига кўтарила олмайди.

Гёте “Услуб — бу одам” деган эди. Ж.Жойснинг модернистик услуби ҳам унинг таржимаи холи ва мураккаб тақдири билан боғлиқ бўлган. 1882 йилда Ирландияда тугилган Жойс ўз ватанининг Англия мустамлақасига айланганидан, она тилини унутиб, инглиз тилида асар ёзишга мажбур бўлганидан ўқинади. У ватанида юрганида ўзини иккинчи даражали одамдек ҳис қилади, “комплекс неполноценности” деб аталадиган кадрсизлик туйғуси учун ўз тугилган юртини ва унинг халқини айбдор деб қилади. “Ўш санъаткорнинг портрети” деб аталган биринчи романида Жеймс Жойс ўз прототипи асосида яратилган Стивеннинг тилидан ватани Ирландия ҳақида шундай дейди:

— Биласанми, Ирландия нима? Ирландия бу ўз болаларини ўзи ейдиган кекса чўчка!
("Ёш санъаткорнинг портрети", 289-б.)

Ўз ватанини шундай хакоратомуз сўзлар билан таърифлаган Ж.Жойс 22 ёшида Ирландияни бутунлай тарк этади, Парижда ва Цюрихда яшай бошлайди. Ватандан йирокда юрганида ҳам Ирландияни "шол бўлган мамлакат" деб атайди, Ирландия пойтахти Дублинни "паралич маркази" деб масхара қилади (ўша китоб, 9-бет).

Жойснинг мухлисларидан бўлган Америка ёзувчиси Ж.Феррол ёзади: "Жеймс Жойс динидан, халқидан, ватанидан воз кечади, унга факат сўз санъати мукаддас туюлади, шу сабабли бутунча санъат-санъат учун деган гояга берилади" (ўша китоб, XXII бет). Ж.Жойс чиндан ҳам инглиз тилининг улкан сўз санъаткори бўлиб етишади, унинг сўз санъати соҳасида қилган бадиий кашфиётларидан Э.Хемингуэй каби машхур ёзувчилар ҳам бахраманд бўлганларини тан оладилар.

Бирок ватандан, халқдан, диндан юз ўгириш Жойсни маънавий тушкунликка ва ёлғизлик азобига маҳкум этади. Ўз халқини кадрламаган, ўз ватанини инкор этган, дахрийликка берилган одам бутун тарихни, бутун дунёни ва одамзотни ҳам коралашга тушиб кетиши мумкин экан. "Улисс" романида Жойснинг прообрази бўлган ва айнан унинг фикрларини айтадиган Стивен шундай дейди: "Тарих бу — дахшатли туш, мен ундан уйғониб кутулишни истайман. Тарих — бу дунёнинг криминал хроникаси (жиноятлар солномасидир), чунки бутун одамзод жиноятчилар тўдасидир. Биз дунё деб атайдиган бу сассик гўнг уюмида ҳамма нарса омонат..." ("Ж.Жойс "Улисс", Интернациональная литература" журнали. 1935 й. 2-сон, 46-бет.)

Бутун одамзодни жиноятчилар тўдаси деб айблаш ва дунёни сассик гўнг уюми деб хакорат қилиш — инсоний одоб-ахлоқ қоидаларини кўпол равишда бузиш эди. Бунинг оқибатида Ж.Жойс атрофида жуда катта жанжал кўтарилди. "Улисс" романи Англия, Франция ва АКШда таъқиқланади. Машхур фантаст ёзувчи Герберт Уэллс Жойсга ёзган мактубида шундай дейди: "Сиз оддий одамлардан юз ўгирдингиз ва ўзингизни жуда катта оляпсиз. Менимча, бу боши берк кўчадир". Р.Оллингтон деган адиб "Улисс"ни "Одамзодга қарши айтилган ялмоғизларча тухматдир" деб атайди. Америка адиби Эдвард Далберг "Улисс" романининг воқеалари бир кеча-кундузда бўлиб ўтишини назарда тутиб шундай дейди: "Улисс" — бу ахлатхоналар бўйлаб бир кеча-кундуз давом этган саёхатдир." (Д.М.Урнов "Джеймс Жойс и современный модернизм" М. 1964 й. 5-бет.)

Бу энди Ж.Жойснинг бутун дунёни масхаралаганига қарши жавоб масхара эди. Бизнингча, ҳар икки томоннинг ҳам масхаралари ёзувчилик одобига ҳилофдир.

Шунга қарамай, Ж.Жойснинг аччиқ киноя ва масхараларини юксак санъат ва жасорат намунаси деб ҳисоблайдиган, бу борада ундан ибрат олишга интиладиган одамлар, айниқса, ёш ёзувчилар ҳозир ҳам учрайди.

Юкорида эслаб ўтилган "Қапалақлар ўйини" романида Жойсни эслатадиган киноя ва масхаралар энг аввало оддий одамларга такаббуруна муносабатда кўзга ташланади. Ҳеч қимга зарари тегмайдиган, эшак миниб рўзгор тебратадиган камтар бир инсон Эшим бутун роман давомида "Эшим — эшак" деб камситилади. Романда олифтахчилик билан ичиб-чакиб юрадиган, бирон фойдали иш қилмайдиган бекорхўжа-тақасалтанглар "Эшим деганимиз бу — эшак демакдир" деган баландпарвоз шеър ҳам тўқишади.

Муаллиф бу билан ҳам қаноатланмай, Эшим номидан қуйидагича умумлашма қилади: "Эшак ҳам худди одамга ўхшайди, факат эшак одамдан эслирок бўлади."

Инсон зотини эшакдан ҳам паст қўйиб, бу қадар аёвсиз ерга уриш модернизм таъсирига

берилиб инсонпарварликдан юз ўгиришга ўхшайди. Бир вақтлар Герберт Уэллснинг Жойсга карата “Сиз оддий одамлардан юз ўгирдингиз” деган танкидини “Капалаклар ўйини” муаллифига ҳам айтишга тўғри келади.

Жойснинг оламдан ўтганига олти йилдан ошди. Шундан бери жахонда ва адабиётда катта ўзгаришлар юз берди. Нуфузли доираларда “Европа виждони” деб тан олинган Альбер Камю Гарб адабиётининг гуманизм йўлига яна қайтиб келишига ва маънавиятнинг астойдил кадрланишига катта хисса қўшди. Янги тарихий шароитда постмодернизм тарафдорлари ҳам гуманизм ва маънавият томонга бурилиш ясадилар. Шунга карамай “Капалаклар ўйинида” ҳамон ўша Жойснинг нигилизмига, ўринсиз киноя ва масхараларига таклид қилиш ҳоллари кўп учрайди. Муаллиф Тошкент вақтини “Бакаховуз вақти” деб ўзгартиради. Хатто киноя тарзида “Бакаховуз хақиқати” деган газета борлиги ҳам такрор-такрор қайд этилади...

Жойс ўзини ниҳоятда ёлғиз ҳис қилади, ўз санъатини ҳамма нарсадан баланд қўяди. “Улуглик” чўккисида туриб ўз халқи ва бутун одамзод шаънига юқорида келтирилган номуносиб айбномаларни айтади. Модернизмда Жойснинг анъанасига амал қилувчи айрим ижодкорлар ҳам инсонлар ва хатто миллатларга нисбатан жуда баланддан келиб, катта-катта айблар қўядилар.

Бунинг бир мисолини истеъдоди кўпчилик томонидан тан олинган таникли шоир Абдували Кутбиддиннинг “Шарк юлдузи”да чоп этилган “Изоҳсиз лугат” номли достонида кўриш мумкин. Бу достонда ўтмишдаги мустамлака зулми остида яшаган инсоннинг фоживий ҳатолари қуйидагича изоҳланади:

Ватанинг бор эди, сотдинг.

Онанг бор эди, отдинг.

Лаззатга, сафога, ишратга алмашдинг бору будингни

Чўчкага хизматга кирдинг,

Тўнғизнинг амрини бажардинг

Эсизгина одам, кизил ва сарик шokol,

Кўз узмай кузатиб турибди хар бир харакатингни”.

Кўзингдан, бурнингдан битлар чикмоқдалар амал-такал қилиб.

Огзингдан семириб кетган қурбака зўрга тушаётир —

кекиртагингни ёриб юборар.

...Эсизгина одам, ачинаман, афсусланаман...

Кечикмадикмикин? Одамни куткармоқка?! (“Шарк юлдузи” 1990 й. 10-сон, 11-бет.)

Мустамлака зулми остида эзилган, алданган, ёмон ҳатолар қилган, бору будидан айрилган одамга шоир аввал баланддан келиб дахшатли айблар қўяди, бит ва қурбакалар тимсолида унинг қиёфасига жирканчли тус беради. Сўнг айб фақат одамнинг ўзида эмаслигини, тузум, муҳит ҳам айбдор бўлганини тушунгани учун “Эсизгина одам!” деб унга чин дилдан ачинади. Ниҳоят, “кечикмадикмикин Одамни куткармоқка!” деган савол билан ўз мақсадини аңлатади. Катта харф билан ёзиладиган Одамни куткармоқ эса эзгу мақсаддир. Шу тарзда достонга инсонпарварлик руҳи қайтиб

келади.

Афсуски, дostonнинг биз келтирган айрим сатрларидан ёш олима Наргиз Маматкулова “Модерн шеъриятда янгича талкин” деган маколasiда бутунлай бошқача хулосалар чиқаради. Англашилмовчилик келиб чиқмаслиги учун Н.Маматкулова кўчирма олган сатрларини бу ерда такроран келтиришга тўғри келади:

“Кўзингдан, бурнингдан битлар чиқмоқдалар амал-такал килиб, озингдан семириб кетган курбака зўрга тушаётир — кекиртагингни ёриб юборар”.

Бу хунук ва эстетикадан йирок сатрларни Н.Маматкулова модерн шеъриятининг янгича талқини сифатида мактайти. “Бу сатрларда, — деб ёзади олима, — миллатга нисбатан катта айблов мавжуд. Миллатнинг рухий таркоклиги ва хашаротлар каби майдалашуви, кискаси, улкан бир фожа тасвирланади” (“Ёшлик” журнали, 2003 й. 4-сон, 29-бет).

Юкорида биз келтирган сатрларда гап миллат хакида эмас, мустамлака зулми остида эзилган, алданган, хатолар килган одам хакида боради. Шоир бу одамга ачинади, хамдард бўлади, уни кутқаришни ўйлайди.

Модерн шеърият тадқиқотчиси эса бу одамни ўзгартириб, бутун бир миллатга айлантдириб юборади. Алохида одамга тааллуқли айбловлар бутун миллатга тааллуқли бўлиб чиқади. Гўё бу мисраларда миллатнинг таркоклиги ва хашаротлар каби майдалашуви, кискаси, улкан бир фожеа тасвирланган эмиш!

Мустамлака зулмига карши курашда А.Кодирий ва Чўлпондан тортиб Мадаминбеккача, Мунаввар Кори ва Бехбудийлардан тортиб Файзулла Хўжаевгача, ўзбек адабиётининг жаллодларига карши исён килган Абдулла Каххоргача минг-минглаб миллатдошларимиз озмунча кахрамонлик кўрсатдимиз? Энди бунинг хаммасини унутиб, шўро даврида яшаган миллатдошларимизни “хашаротлар каби майдалашув”да айблашга ёш олиманинг кандай хадди сигди? Шоир кизил ва сарик шокол зулми остида эзилган, булганган одамга ачиниб ва хамдард бўлиб ёзган сатрларни бутун бир миллатга карши асоссиз айбловга айлантдириш — миллий нигилизмнинг ашаддий бир кўринишидир.

Хар бир миллат таркибида яхши ва ёмон одамлар бор. Лекин бутунча ёмон миллат йўқ. Айниқса, ўз миллатига паст назар билан караш ва унга адолатсиз айбловларни раво кўриш хаддан ортик катта кетиш ва камтарликни унутишдан келиб чиқади. Жеймс Жойс мана шунака катта кетиш оқибатида ўз халқидан воз кечади, бутун одамзодни “жиноятчилар тўдаси” деб коралашгача бориб етади, охир-оқибатда нигилизм ва интихосиз тушқунлик таъсирида кўзи кўр бўлади ва 1941 йилда вафот этади.

Ана шу даврда ижод килган француз адиби А.Камю тушқунлик ва нигилизм тўғрисида куйидагича фикр билдиради:

“Ўта тушқун ахволга тушиб колганидан шон-шараф ва ор-номусни хам унутиб, замонавий нигилизм боткогига ботиб колганлар билан курашар эканмиз, улар адашаётганини тушунишга харакат килишимиз керак. Бирок менинг юртимдаги ва Европадаги кўпчилик нигилизмни рад этган ва тарихни оқилона давом эттиришга киришиб кетган”. (“Жахон адабиёти”, 2002 й. 2-сон, 169-б.)

А.Камю “Шон-шараф ва ор-номусни унутиб, замонавий нигилизм боткогига ботганлар” деганда кимларни назарда тутганига изох бериб ўтишимиз керак: Совук уруш авжига чиққан даврда модернизмнинг гуманизмга карши каратилган оқими пайдо бўлади. Бу оқим тарафдорлари “инсон табиатан ёмон, уни аямай фoш этиш керак” дейдилар.

Англияда Голдинг деган адиб “Найза” номли романида антигуманизм гоясини тарғиб килади. Джон Уэйн деган модернист танқидчи бу романдаги антигуманизмни кўллаб-куватлаб ёзади: “Голдинг инсон деган тушунчанинг ўзини инкор этади. У хар

янги романи билан “гуманизм” деб аталган нарсага карши аёвсиз ўк отади.”

Авангард модернистлар ўз халқларининг тарихидаги шон-шараф зарваракларини инкор этадилар. Улар тарихни ой нури каби хароратсиз нарса деб камситадилар ва “Йўколсин ой нури!” деган шиор билан чиқадиладар.

Бир вақтлар шўро даврининг пролеткультъчилари “Йўколсин эски адабиёт! Йўколсин Пушкин!” деган шиор билан чиккан, лекин орадан йиллар ўтиб, ўзлари йўқолиб кетган эдилар. “Йўколсин ой нури!” деган модернистлар ҳам йиллар ўтгандан кейин худди пролеткультъчиларнинг ахволига тушганини италян ёзувчиси Умберто Эко “Номи Роза” деб аталган китобда куйидагича баён қилади: “Авангард модернизми тарихни инкор этади, образни йўққа чиқаради, уни курук абстракцияга айлантиради, охири ок коғознинг ўзи қолади, сурат чизганда холстни тешиқ қилиб “Тасвир мана шу” дейишгача бориб етади”. Умберто Эко фикрини куйидагича давом эттиради: “Авангард модернизм шу тарзда таназулга учраб тўхтаб қолди, модернизмга хос нигилизм тарихни инкор этди, аммо ўтмишни йўқотолмади. Энди модернизм ўрнига келган постмодернизм тарихни қайта идрок этиб тасвирламоқда.” (Умберто Эко “Номи Роза”, роман, М. 1989 й. 461-бет.) Умберто Эко ўзининг бу фикрини амалда исбот этади, “Номи Роза” деб аталган тарихий детектив роман ёзади ва уни постмодернизм махсули деб атайди. Бу роман кизикарли сюжет ва аниқ тарихий шахслар тасвирига бағишланган. Унда А.Камю айтганидек, тарихни оқилона давом эттириш тамойили қўзга яққол ташланади ва шу сифатлари билан Эко романи Жойс модернизмдан кескин фарқ қилади.

Яқинда ўзбек тилига таржима қилинган бразилиялик ёзувчи Пауло Коэлонинг “Алкимёгар” романи ҳам постмодернизмнинг анъанавий модернизмдан фарқи катта эканини кўрсатиб турибди. Жойс романларидаги диндан қайтиш, ватандан воз кечиш, нигилизм ва тушқунликка берилиш “Алкимёгар” романида мутлақо йўқ. Аксинча, бу романда замон ва макон аниқ кўрсатилади, сюжет ёркин инсоний тақдирлар асосига қурилади, имону эътиқодли, тақдирга ишонадиган, маънавий ҳаёт кечирадиган одамлар бош қахрамон қилиб олинади. Бу ҳаммаси мумтоз реализмга хос энг яхши ижодий тамойилларни эсга қолади.

Постмодернизм назариячиси Жон Барт XIX ва XX асрдаги мумтоз реалистик адиблар тажрибаси бугунги постмодернизм ёзувчилари томонидан ҳисобга олинаётганини махсус кўрсатиб ўтади.

Хуллас, модернизмнинг авангард каби турлари реализмга карши бориб енгилди ва таназулга учради. Буни амалда кўрган постмодернистлар мумтоз реализмга карши туришдан воз кечдилар. Тараққиёт спирал шаклида айланма йўлдан бориши маълум. Постмодернистлар шу спирал бўйлаб мумтоз реализм йўлига қайтаётгандай кўринади. Фақат бу — орқага қайтиш эмас, балки спирал бўйлаб юқорига кўтарилиш бўлиши мумкин.

Мана шу келажакни А.Камю ўтган аср ўрталарида олдиндан кўра билгани учун ижодқорларни тушқунликка тушмасликка, замонавий нигилизмга берилмасликка даъват этган эди. Камюнинг Нобель мукофотини олиши муносабати билан сўзлаган нутқи ўзбек тилига таржима бўлиб, “Жахон адабиёти” журналида чоп этилган. Ана шу дастурий нутқда А.Камю “санъат — санъат учун” деб, фақат тор доирадаги шинавандаларга мўлжаллаб ёзилган, тушунилиши қийин бўлган асарларга ўз муносабатини куйидигача билдиради:

“Санъат ижодқорларнинг ўз қобигига ўралашиб қолишига йўл қўймайди. Санъат азоб-укубатлар ва қувончларнинг кенг камровли тасвирини яратиш орқали иложи

борича кўпрок одамларга таъсир қилиш усулидир.” (“Жахон адабиёти” т-л 2002 йил 2-сон, 168-бет.)

3. Пардаева каби адабиётшуносларимиз эса ҳамон ўша тушунилиши мушқил бўлган бошқотирма услубидаги “Капалаклар ўйини”ни “Адабиётнинг янги романи” деб реклама қилишади.

Аллома Озод Шарафиддинов бир сухбатида модернизмнинг кроссвордга ўхшаш бошқотирмасини ёқтирмаслигини айтган эди. Албатта, кроссворд ҳам ўз ўрнида керак. Лекин Абдулла Каххор адабиётни атомдан кучли деб таърифлаган, факат унинг кучини ўтин ёришга сарфлаш керак эмас” деб огохлантирган эди. Устоз адибнинг шу фикрини қувватлаб, адабиётнинг атомдан зўр кучини кроссворд ечишга ҳам сарфлаш керак эмас, дегимиз келади.

“Бошқотирмасиз” ҳам яхши асар ёзиш мумкинлигини Улугбек Хамдамнинг яқинда китоб бўлиб чиққан “Мувозанат” романида кўриш мумкин. Академик М.Кўшжонов романга ёзган бош сўзида унинг катта кизиқиш ва кониқиш билан ўқилиши сабабларини очиб беради. Асарда чинакам романбоп такдирлар ва ўта драматик воқеалар янгича тафаккур асосида журъат ва махорат билан тасвирланади. Шахсан мен “Мувозанат”ни сўнги ўн йилда чиққан ўзбек романларининг энг яхшиларидан бири деб ҳисоблайман.

Шу билан бирга, тушқунликка тушган ва нигилизмга берилган анъанавий модернизмнинг ўрнига келаётган ва жахон бўйлаб тан олинаётган бағрикенг, маънавияти бор постмодернизмга нисбатан хайрихоҳ бўлишимиз керак, деб ўйлайман.

Бу фикрга исбот тарзида Хуршид Дўстмухаммаднинг “Бозор” романини мисол келтирмоқчиман.

Бу романда имон-эътиқодли одамлар бор. Айниқса, бош қахрамон Фозилбекнинг тақдири ўқувчини кизиктиради. Ёши етилган Фозилбекни ота-она ҳам, опа-сингиллар ҳам “Уйлан”, деб кисташади. Фозилбек мол-дуёнга тўла бозорда узок изланиб юради. Уйларида ҳам бойликнинг ҳисоби йўқ. Бой оилаларнинг гўзал кизларини унга кўрсатишади. Лекин тақдир тақозоси билан йигитнинг ишки маънавий бойликлар йигилган китобхона ходимаси, камхаржгина оддий жувон Кадрияга тушади. “Бозор” романи “Алкимёгар”дан олдин босилиб чиққан бўлса ҳам, Фозилбек образи нимаси биландир Сантягони эслатади. “Нимасидир” деганда биз хар икки романда ҳам маънавият олий кадрият сифатида кўрсатилганини назарда тутамиз. Демак, постмодернизм асарлари маънавиятни эъзозлаши ва мумтоз реализмнинг олий кадриятларига суяниши билан ҳам кўпчилик китобхонлар дилига йўл топиши мумкин.

* * *

Маънавият мавзусига қайтар эканмиз, унга нисбатан карама-карши кутбда турадиган абсурд тушунчасига дуч келамиз. “Маънавият” бу “маъно” сўзидан келиб чиқадиган юксак кадрият бўлса, “абсурд” лугавий жихатдан “маъносизлик” ёки “бемаънилиқ”ни билдиради.

Хаётда бемаънилиқлар оз эмас. Уларни адабий асарларда ҳаққоний акс эттириш зарур. Факат хаётдаги бемаънилиқ адабий асарда тасвирланганда унинг инсонга беҳуда азоб

берадиган салбий мохияти ҳам очиб берилиши керак. Бу мавзуда энг яхши асарлар ёзган адиб юкорида номи айтиб ўтилган Альбер Камюдир. Унинг “Сизиф хакидаги ривоят” асари абсурднинг қадим замонларга илдиз отган ходиса эканини кўрсатади.

Қадимги юнон Кахрамони Сизифнинг мудом баланд тоққа тош юмалатиб чиқиши, тош яна пастга юмалаб тушганда уни қайта ва қайта тоққа олиб чиқиши, юнон худолари уни умр бўйи шу бесамар иш билан шугулланишга маҳкум этганлари абсурд тушунчасининг энг ёркин бир мисолидир.

Иккинчи жаҳон урушини бошидан кечирган ва фашизмга қарши кураш олиб борган Камю халқ орасида “жигарранг вабо” номини олган фашизм балосини ҳам тарихнинг улкан бир абсурд ходисасидек тасаввур қилади. Ёшлиги Жазоирда ўтган Камю кичик бир шаҳарда қаламушлар кўпайиб кетиб, вабо касаллигини қандай таркатаётганини кўрган экан. Шу ёшлик хотираси улкан бир маъжозий образга айланиб, адибнинг шох асари саналган “Вабо” романига асос бўлади. Жаҳон уруши даврида бутун одамзоднинг ўлим қуроллари ясаш учун қилган интихосиз, меҳнатлари Сизифнинг умр бўйи тош юмалатиб азоб тортганига ўхшаб кетгани ва миллионлаб бегуноҳ одамларнинг ўлимига сабаб бўлгани “дахшатли вабо” қаби бир абсурд деб баҳоланади.

Камю хали ҳаёт бўлган 1950 — 60 йилларда одамзодни қириб ташлашга қодир бўлган ядро қуроллари яратилгани, совук уруш ва қуролланиш пойғаси авжига чиқарилгани ҳам романда вабо таркатувчи жирканч қаламушлар қирдикорига ўхшаб кетади. Роман қахрамонлари жонларини ҳавф-хатарга қўйиб бўлса ҳам, вабо тимсоли бўлган ёвуз қучларга қарши фидойиларча курашадилар.

Инсонни вабодан қутқаришга қаратилган бу кураш Камю романини теран бир инсонпарварлик руҳи билан сугоради. Қаламушлар таркатаётган вабо беъмани бир абсурд бўлса ҳам, бу вабодан инсон зотини қутқариш учун олиб борилган кураш туфайли романда юксак гуманистик маъно пайдо бўлади. Яъни ҳаётдаги маъносиз абсурдга ёзувчи ўзининг таланти, маҳорати ва гуманистик эътиқоди ёрдамида янгича бир маъно бахш этади. Шу тарзда роман маънавият хазинасидан ўрин олади.

Афсуски, Камюнинг абсурдга оид фикрларини нотўғри талқин этувчилар бор. Улар ҳаётда абсурд бўлгани қаби, адабиётда ҳам абсурд асар, абсурд ижод бўлиши мумкин, деб ҳисоблайдилар.

Холбуки, Камю ҳаётдаги абсурднинг гайриинсоний мохиятини доим ёдда тутишга ундайди. У абсурд оқимига тушиб нишабга қараб оқишни эмас, балки абсурд оқимига қарши сузиш зарурлигини қуйидагича таъкидлайди:

“Агар абсурд туйғуси бевосита ҳаракат қилмасига айлантирилса, унда бу туйғу қотилликка ҳам бефарқ қарайди, уни жойиз қилиб қўяди. Агар ҳеч нарсага ишонч қолмаса, агар ҳамма нарса маъносиз бўлса-ю, ҳеч нарсанинг кадр-қиммати бўлмаса, унда ҳамма нарса мумкин — ёвузлик ҳам, яхшилик ҳам жоиз ва аҳамиятсиз бўлиб қолади.” (А.Камю, “Избранное” Москва, 1990 й. 18-бет.) Ана шу ҳолатга тушмаслик учун А.Камю инсоний ҳақиқатга суянади. Унинг “Немис дўстимга мактублар” асарида инсонга ишонч қояси олдинга сурилади. “Бу дунёнинг маъносини фақат инсон қилади, — деб ёзади у. — Бу дунёда ҳеч бўлмаганда битта ҳақиқат бор — бу инсон ҳақиқатидир. Шунинг учун, аввало, инсонни қутқариш керак” (ўша китоб, 18-бет.)

Камюнинг ушбу сатрларида инсонга меҳр ва уни турли азоблардан қутқаришга қаратилган олижаноб мақсад бор. Энди шу нуқтаи назардан шоир Хусан Қарвонлининг қуйидаги шеърига қўз ташлайлик:

Мен ва сен, сен ва у, у ва мен — гаранг.
Лохасмиз, бекасмиз, бешамол, бедил.
Хамма бир-бирини ёмон кўради.
Нафратлар пишади иссиқда хил-хил.
(“Ўзбек модерн шеърияти”, 2003 й. 115-116-бет)

Бу сатрларда тушкунлик рухи ҳукмрон, “Мен”, “Сен”, “У” — уч томонда ҳам меҳру оқибат йўқ, маънавият йўқ, уларнинг урнини абсурд бир нафрат эгаллаган, шунинг учун ҳамма бир-бирини ёмон кўради, ҳамма гаранг ва лохас. Бу холдан чиқиш йўлини ҳар ким ўзи билганича кўрсатади. Масалан, Назар Эшонкулнинг “Ёшлик” журналида чоп этилган бадиасида шундай шеърий фикр билдирилган:

Менга дўст керакмас, душмандан бошка,
Мухаббат керакмас “Нафратдан бошка”.
(“Ёшлик”, 1903 й. 3 июн, 7-бет.)

Демак, Карвонлининг шеърида “хил-хил пишган нафратларни бадиа муаллифи керак деб ҳисоблайди. Хатто “Мухаббат керакмас нафратдан бошка” деган сўзлар билан нафратни мухаббатдан ҳам зарурроқ санайди. Бунинг сабабини муаллиф куйидагича изоҳлайди: “Одам ўзига дўст кўзи билан қараш фикрнинг тургунлигига олиб боради. Душман кўзи билан қараса-чи? Мухаббат кўйилган нарсаларга нафрат кўзи билан қараса-чи?”

Менимча, бу саволларда абсурд фикр олга сурилаяпти. Чунки нормал одам ўзига душман кўзи билан қараёлмайди. Бобур Мирзо “Жонимдин ўзга ёри вафодор топмадим, кўнглимдин ўзга махрами асрор топмадим” деган фикрининг тўғрилигини бутун ижоди ва ҳаёти билан исбот этган. Чунки одам ўзини дўст билиб, ички дўстга ишониб, суяниб яшасагина нимагадир эришади. Акс холда унинг умри дилидаги душман билан олишиб, доимо бир ҳадик ва хавотирлик ичида бесамар ўтиши мумкин.

Мухаббат кўйилган нарсаларга нафрат кўзи билан қараш ҳам маъноси йўқ абсурдга олиб боради. Қайси нормал одам ёрига аталган гулдан нафис меҳрини ёки Она ватанига аталган илик мухаббатини қаҳру қазаб манбаи бўлган нафратга алмаштиради? Ким уни бунга мажбур қилаолади?”

Бунинг жуда мушкул эканини бадеъа муаллифи ҳам сезади ва “Мухаббатнинг нафратга айланиши — фожиадир.” деб тан олади. Тўғри, мухаббатнинг нафратга айланиши фожа билан тугагани масалан, Шекспирнинг “Отелло” асарида яққол кўрамиз. Нега шуни билатуриб, мухаббат кўйган нарсамизга нафрат билан қарашимиз ва муаллиф айтган фожага учрашимиз керак? Бадеъа муаллифи бу саволга куйидагича жавоб беради: “Фожа руҳни янгилайди, қарашларни ўзгартиради, янги воқеликни яратади,

эскисини инкор этади.” (“Ёшлик” журналы, 1903 йил, 3-сон, 7-бет)

Гап бу ерда театр сахнасида кўрсатиладиган фожиа тўғрисида эмас, хаётда вокеликни янгилайдиган фожиа тўғрисида бораётир. Хаётда кўпинча ўлим билан тугайдиган фожиа кандай килиб рухни янгилайдию, кай тарзда янги вокелик яратади? Янги вокелик яратилиши — улкан тарихий жараёнди. Янги вокелик кўпинча инкилобий ўзгаришлар натижасида яратилиши тарихдан маълум.

Бирок одамзод инкилобий ўзгаришлар фожиасини кўравериб роса безор бўлган. Бутун дунё хозир тинч эволюцион тараккиётни афзал кўради.

Абсурд назариясининг асосчиси ҳисобланган Камю ҳам ўша машхур нуткида инкилобий таназзулларни, худоларни йўқка чиқарган мустабид мафкураларни, зиёлилари тубанлашиб, нафрат ва зулм малайларига айлантирилган ўтмиш даврларни коралайди, адабиёт одамларни душманликка эмас, дўстликка даъват этиши кераклигини таъкидлаб шундай дейди: “Ўзувчининг истеъдоди одамларни бирлаштиришга, уларнинг орасида тотувлик кўпригини қуришга хизмат қилади. Ўзувчи ўз касбининг улугворлигини белгилайдиган икки нарсани имкон қадар бажаришга рози бўлиши керак. Булар ҳақиқат учун ва озодлик учун хизмат қилишдир.” (“Жаҳон адабиёти” журналы, 2002 йил, 2-сон, 169-бет.)

Каранги, А.Кодирий ва Чўлпонлар ўтган асрда ҳақиқат учун ва озодлик учун курашга ўз жонларини фидо қилган бўлсалар, улар билан бир асрда яшаб ижод қилган Камю ҳам ҳақиқат ва озодлик учун хизмат қилишни ёзувчилик касбининг улугвор вазифаси деб ҳисоблайди. Ўйлайманки, бизнинг хозирги давримизда ҳам нигилизмга берилмасдан, маъносиз абсурд оқимларига тушиб оқмасдан, А.Камю каби инсон зотини абсурд азобларидан ҳалос қиладиган маъноси зўр асарлар ёзиш ва шу йўл билан ҳам одамларнинг маънавий эҳтиёжларини қондириш ёзувчилик касбининг энг улугвор вазифаси бўлиб қолади.

Тирик жонзотлар орасида фақат инсон китоб ўқийди. Китобдан маънавий озик олиб яшаш эҳтиёжи — инсон зотини ҳайвонот дунёсидан ажратиб турадиган улкан чегарадир. Шу чегара бузилса ва инсон маънавиятдан бутунлай маҳрум бўлса, яна орқага — ҳайвоний ҳирслар оламига қайтиб кетади.

Мамлакатимизда маънавиятга жуда катта эътибор берилаяпти. Маънавият марказлари барча ҳудудларда ишлаб турганлиги, ҳамма таълим муассасаларида маънавият дарслари ўтиляётгани халқимизнинг маънавий соғлом хаёт кечирishiга ёрдам беради, ёшларимизни четдан қиладиган ҳаёсизлик, маъносизлик ва шафқатсизликлардан огоҳ қиладди, уларни инсоний меҳру оқибат руҳида тарбиялашни мақсад қилиб қўяди.

Айниқса, халқ дардига дармон бўладиган ва инсон қамолотига хизмат қиладиган миллий адабиётимизда энг самарали ижодий изланишлар маънавий изланишлар жараёнига қўшилиб боради. Шаҳсан менга бирон янги нарса ёзиш насиб этса, бу йўлда китобхоннинг маърифий ва маънавий эҳтиёжини озгина бўлса ҳам қондириш, унга мушкул туюлган муаммони таҳлил ва талқин этишда қўмақлашиш учун ўзимни бурчли сезаман. Ушбу бадиа ҳам ана шу бурчни баҳоли қудрат бажаришга қаратилган.

«Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг 2004 йил 12-сонидан олинди.

